

Faiq ƏLƏKBƏRLİ,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, fə.l.ü.f.d., dosent

III Yazı

Hüseyn Cavid bir tərəfdən hər adətin köhnəmiş, çürümüş hesab olunub atılmasının da, hər yeniliyə də mədəniyyət deyilib qəbul olunmasının da əleyhinədir. Bir sözlə, köhnə adətlərlə yeni adətlər məsələsində ifrata varmaq üçün insan doğru seçim etmək iqtidarında olmalıdır. O, yazırdı:

**Dəmin güləşməyə "əski adət" dedin,
Bən şaşırıdım, bəlkə onu fərq etmədin.
Əski olsun, bu xoş adət ən mədəni,
Ən yaldızlı adətlərdən daha yeni..
Cahil-alim hər çarpışır, hər güləşir,
Meydanda tək qalmaq üçün pəncələşir.
İnsan var ki, gülbə durukən qüvvətə,
Qarşı gəlsə məcbur olur itaətə.**
[5, s.220].

O, belə bir qənaətə gəlirdi ki, hər hansı təhlükələrə üstün gəlmək üçün ali dəyərlərə sahib bəşər övladı qorxusuz olmalı, mücadilə aparmalıdır. Çünki qorxu içində yaşamaq insanı da, cəmiyyəti də yavaş-yavaş öldürür. O, yazırdı:

**Hər qüvvətə üstün gəlir ancaq qorxusuz bəşər,
Cihan yigit ərlərindir, qorqacaq gözə çöp düşər.
Qorqu-sinsi bir mərzək ki,
azar-azar öldürür,
Nəşəsiz bir ömrü ancaq mübarizə güldürür.**
[5, s.213].

Hüseyn Cavidə görə, dünyada ən yüksək dəyərlərə sahib millətlərdən biri türklər, türk xalqlarıdır. Çünki türklər müharibədə olduğu kimi, siyasətdə, elmdə və mədəniyyətdə də hiyləgərlik nədir bilməzlər. Ona görə də, hər bəşər meydanında yenilməslər də, siyasətdə yenilməslər. Cavid yazırdı:

**Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.
İrəki sönlük başçıların çəlləli ancaq
Etməmiş, edəcək milləti hər əldə oynacaq.
Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət.**
[6, s.264].

Cavidin fikrincə, millətin həyatında özəlliklə, elm və mədəniyyət elə bir anlayış, ünsürdür ki, bu sahədə görülən hər iş irəliyə doğru bir addımdır. Hər kəs mədəniyyət və elmin təməlinə bir daş atmalıdır ki, gələcək nəsillər ondan qidalansın. Başqa sözlə, elm və mədəniyyətdə geridə qalmaq bir millətin gələcəyi üçün çox təhlükəlidir. Ona görə də, bir millətin savaşa məğlub olması deyil, elm və mədəniyyətdə geridə qalması fəlakətdir. Cavid Əmir Teymurun dilindən yazırdı: "Bununla bərabər yaptığımızı hiç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru, bir addım, gələcək üçün bir başlanğıcdır. Bizim başladığımızı gələcək nəsillər ikmal etməli. Yalnız bəşər on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər üçün birer nümunə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İşte bu təməl üzərində möhtəşəm binalar qurmaq və bu şüarı çiçəkləndirmək... ancaq yeni nəsillə, ancaq sarsılmaz gənliyə aiddir" [6, s.265].

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Abdulla Şaiqin dünyagörüşündə isə ali mədəniyyətli insan üçün "hamımız bir Günəşin zərrəsi-yik"dir. Əslində bütün insanların bir Günəşin zərrəsi olması İnsanlıq fəlsəfəsinin təzahürüdür. İnsanlar tək bir Günəşin zərrəsi olub, müxtəlif dillərə və dinlərə bölünüb ayrı-ayrı yerlərdə məskən saldıqlarını bilməli, bir-birləri ilə savaşağı dayandırmalıdır. Şaiq yazırdı:

**Hamımız bir günəşin zərrəsiyik!
Hamımız bir yuva pərvərdəsiyik!**

günahkardır. Bir nurani "Qadın"ın dilindən Şaiq "İnsanlığ"a belə deyir:

**O sağalmaz səndəki xəstəliklə
Ürəyini, vicdanını təmizlə!
Hər tərəfin daş-qayadır, uçurum,
Sənə hakim olmuş həsəd, kin zulum.
Bunlar qidasını nəfsindən alır,
İdeal, insanlıq bundan alqılır.
Öz nəfsindən doğar fitnə, kin, qürur,
Sarıldığı hər çiçəyi soldurur.**
[7, s.305].

Şaiqə görə mübarizənin bir tərəfində Ədalət, Səadət, Mərhəmət, Vicdan, digər tərəfində isə Şeytan, Fəlakət və Zülm durmuşdur. Şeytan özünü "İdeal"a tutaraq deyir ki, ona hər şey: mal-dövlət, məmləkətlər, şan-şöhrət vermişdi. Ancaq bütün bunların müqabilində "İdeal"

Azərbaycan türk mütəfəkkirləri insan və dünyanın təkamülü haqqında

**Ayrıramız bizləri təğyiri-lisan,
Ayrıramız bizləri təbdili-məkan.
Ayrıramız bizləri İncil, Quran,
Ayrıramız bizləri sərhəddi-şəhan,
Ayrıramız bizləri ümmanü-mühit,
Ayrıramız bizləri səhratyi-bəsit,
Ayrıramız bizləri həşmətli-cibal,
Ayrıramız: şərq, cənub, qərb, şimal.
Yətdər kimü-ədvət daşımacaq,
Qoxumuş məzhəblərdə yaşamaq,
Uzadın dəsti-üxüvvət sıqalim,
Qəlbimizdə yaşasın mehrü vəfa
Verəlim bir-birinə dəsti-vəfa.**
[7, s.29].

Bizcə, Şaiq "İdeal və insanlıq" pyesində də ali mədəniyyətə sahib insan, yəni insanlıq məsələsinin mahiyyətini açmağa çalışır. Burada "İnsanlıq" üçün problem oğlu "İdeal"ın "xəstə" və ümitsiz olmasıdır. Üstəlik, "İnsanlığ"ın davamçısı olan "İdeal"ın belə bir vəziyyətdə olması üçün ana rolundakı "İnsanlığ"

könlünü başqasına vermişdir. Zülm və Fəlakət də Şeytanın sözlərini təsdiq edirlər. "İdeal"ı müdafiə etmək istəyən "İnsanlığ"ı susmağa səsləyən "Zülm" deyir:

**Sus, ey qan, insanlıqdan mənə nə?
Sən ey miskin insanlığın anası,
Mənə yaddır bu sözlərin mənası.
Mənə şəxsi mənfətimdən danış,
Beşikdəyken oldum onunla tanış.
Mən tək onun ruhuyla bəslənmişəm,
Öz xeyrimi güdmək olmuşdur, peşəm.
Mən yaşayım, aləm məhv olsun, batsın,
Kaş, istəyim mənim vaxtında çatsın.**
[7, s.308].

"Bu aləmdə insan insan gəmirir. Yer, göy bütün qandır, ana, qandır, qan!" deyən, İdeal İnsanlığa sarılıraql onlardan uzaqlaşmaq istəyir. İnsanlıqda Ədalət, Səadət, Mərhəmət və Vicdandan yardım istəyir. Vicdan İdeala diqqətlə baxaraq deyir:

**Dəhşətlidir bu xəstənin əhvalı,
İnsanlığın ölgün, solğun ideali!
Milyon illik tarix alında zahir,
Gələcək də dumanlıdır kim bilir?!
Halın isə acınacaq bir haldır.**
[7, s.311].

Ədalət, Səadət, Mərhəmət və Vicdan birləşərək Şeytan, Fəlakət və Zülm üzərində qalib gəlirlər. İnsanlıq bundan sevinib İdealı bunu görməyə səsləyə də, anca İdeal onu tələsməməyə çağırır. Şaiq yazırdı:

**Hay, hay, ana, bu işiğə aldanma!
Bir gül açılmaqla bahardır, sanma.
Barmağının ucundan diqqətlə bax!
Qan içində üzür sərəsər afaq,
Yer, göy bütün atəş, dumanlıdır, qandır,
Zülmün dəmir pəncəsi hökmrandır.
Vuran, boğan, ölən, əzən, əzilən,**

**Qovan, qaçan, düşən, kəsən, kəsilən.
Bunlar deyildir sənin övladın?
Hamısı da vəhşi, zalım və azgın.
Hər yerdə bax insan insan gəmirir.**
[7, s.314].

İdeala görə, bütün zülmün kökündən həll etməyin yeganə yolu hər bir insanın özü özünü islah etməsi, yüksək mədəniyyətə sahib olmasıdır.

**Var, ana, bu dərdə yalqız dərman,
İslah etsin özünü hər bir insan.
Uymasın öz içindəki iblisə,
Bir yamanlıq eyləməsin heç kəsə.
İnsanlığın mənasını öyrənsin,
Sağlam əqlə, təmiz qəlbə güvənsin.
Sarılsın bu sevimli qüvvətlərə,
Zülmətlərdən uzaqlaşsın bir kərə.**
[7, s.314].

Bunu dedikdən sonra İdeal İnsanlıqdan ayrılmaq istəyir və deyir ki, onu da Ədalətə, Mərhəmətə və Vicdana tapşırıq, onlardan bir an olsun ayrılmağı, əmr və hökmlərinə itaət etməyə çağırır. İnsanlıq isə sonda deyir:

**Baxdıqca, ah, gözlerimə nur gəlir.
Uf, mələyim, sevgili idealım!
Sənsiz necə keçər həyatım, halım?!
Ey səadət, ey dostum, ey parlaq nur!
Anasına oğlunu tez qovuşdur!**

O, bu dövrdə yazdığı "Həqiqətə doğru" pyesində isə xəyalında aradığı insanlığı bu dünyada gerçəkləşdirməyin mümkünlüyü qənaətə gəlir. Belə ki, əsərin qəhrəmanı olan Kamil xəyalpərvərlikdən həqiqətpərvərliyə doğru yol alır. Kamil xəyalpərvər olarkən utopik ruhlu kitabları oxuyaraq deyir: "Bunları hər zaman oxuduqca, hissiyatım o qədər coşur, ruhum, qəlbim o qədər dəyişir ki, bu aləmdən tamamilə uzaqlaşır, özümü başqa bir həqiqət və ziya aləmində hiss edirəm. Oraları dolaşır, oraları seyr edir və saatlarla dalib gedirəm. O zaman qat-qat duran buludları nurlu əllərlə yırtaraq, işıq və gözəllik heykəlinə bənzər bir pəri qarşısında zahir olur. Yavaş-yavaş ta ora qədər yaxınlaşır. Ona yaxınlaşma istədikcə uzaqlaşır və əllərlə buludların arxasını göstərərək "aradığın oradadır" deyər, o alıcı qara gözlerini üzümə dikərək gülümsər, o gülümsədikcə mühitimi

bürüyən pərdə-pərdə kəşif həvə yırtılır, önümdə sənələrdən bəri ona yetişmək üçün can atdığım o həqiqət aləmi, o işıq dünyası görünür. Biixtiyar yerimdən fırlar ona qoşaram". [7, s.337]

Şaiq Kamilin dilindən deyir ki, hər həqiqət xəyaldən doğar: "İnsanların xəyal sandıqları bir çox həqiqət bu gün aramızda bütün əzəməti və böyüklüyü ilə təcəlli etməkdə deyilmi? Yox, mən bu dünya üçün doğulmadım". [7, s.337] Ona görə də, əsərin qəhrəmanı Kamil kainatdakı bütün pislikləri yıxıb yaxmaq, onun məhvətini şərdən xeyirə doğru dəyişmək istəyir. Onun müəllimi olan Kamal da hesab edir ki, kainat hiss ilə yaşayır: "Yer üzündən hissiyyətin

qalxdığı gün həyat sönmüş və qiyamət bərpa olmuş deməkdir. Hissiyatı tərbiyə edən, insanlarda eşq və ümid doğuran şairlərimizdir". [7, s.339]

Ancaq yaşlı Kamal gənc Kamilə anlatmağa çalışır ki, səadət, həqiqət işığı, həqiqət aləmi uzaqlarda deyil evin içində, həyatın özündədir; artıq həqiqət işığı doğmuş, sadəcə onu tamamlamaq lazımdır. Bunun üçün də, real həyatda həqiqət aləmini yeni nəsillər gənclər yaratmalıdır [7, s.339-340]. Deməli, Şaiqin qəhrəmanı artıq göylərdən yerə enir və yerdəki reallığın göylərlə müqayisədə fərqli olduğunu görür. Artıq o, göylərdəki deyil, yerdəki həqiqət aləminə yetişmək üçün hər fədakarlığa hazırdır. Doğrudur, yəni də rəyasında xəyali "həqiqət aləminə" can atır və bu zaman görür ki, elə orada aradığı da real həyatda aradığının özüdür. Ona görə də, rəyadan ayıldıqdan sonra əsərin qəhrəmanı real həyatda həqiqət aləminin yararlanmasını uğrunda mübarizəyə başlayır.

**A.Şaiq başqa bir əsərində
də artıq insanları real həyatda
mübarizəyə səsləyirdi. Başqa
sözlə, xəyallar aləmindəki "hə-
qiqət aləm"ni obyektiv aləmdə
əldə etmək üçün mübarizə
aparmağı məsləhət görürdü. O,
yazırdı: "Zalimləri yaşadan
məzlumlardır, zülmə boyun əy-
mək, insanlığı alçaltdır, zülmə
qarşı zülmə ədalətdir". Eyni
zamanda, o, artıq bir məsələnin
həllini sabaha ümid edərək sax-
lamağın deyil, həmin anda və
zamanın şərtlərinə uyğun həll
etməyin tərəfdarı idi. O, yazırdı:
"Bugünkü məsələni bu gün həll
etmək lazımdır. Zaman nə doğ-
sa, ona görə iş görməlidir" [7,
s.347]. Artıq bu düşüncələr onu
göstərir ki, Şaiqin insanlıq fə-
lsəsinə bəşəriyyətin zalımla
məzluma bölünmüş hissəsi ara-
sında mübarizə gedir və bu mü-
barizədə həlledici rol məzlumların
özü ilə bağlıdır. Başqa sözlə,
xeyrin şəərə qalib gəlməsi üçün,
insan özündə güc tapmalı, daxili
problemlərini - içgüdülərini
həll edib, daha sonra da şəərə
qarşı mübarizəyə başlayıb onu
məğlub etməlidir.**